

ПРАВОВА ПРИРОДА БІРЖОВИХ ПРАВОВІДНОСИН LEGAL NATURE OF EXCHANGE LEGAL RELATIONS

Суц О.П., к.ю.н.,

доцент кафедри правового регулювання економіки

Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Стаття присвячена дослідженню правової природи біржових правовідносин. Вказується на те, що питанню дослідження правової природи та визначення поняття «біржові правовідносини» у юридичній літературі присвячено не досить уваги. Виділено теоретичну та практичну частини проблеми дослідження правової природи біржових правовідносин. Акцентовано увагу на тому, що біржові правовідносини не можна розглядати ізольовано від інших галузей права і вважати їх такими, що мають лише одну правову природу, оскільки біржові правовідносини одночасно включають у себе майнові та організаційні елементи, вони врегульовані нормами цивільного, господарського, фінансового, адміністративного та кримінального права, тобто мають поліаспектний характер, що зумовлене особливостями такого виду економічної діяльності. У контексті визначення правової природи біржових правовідносин охарактеризовано такі принципи цивільного законодавства, як: 1) неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; 2) свобода договору; 3) судовий захист цивільного права та інтересу; 4) справедливість, добросовісність та розумність. Доведено, що біржові правовідносини у своїй основі мають цивільно-правову природу.

У статті визначено авторське поняття правової категорії «біржові правовідносини» у широкому та вузькому розумінні. Виокремлено та охарактеризовано елементи біржових правовідносин. Основними суб'єктами біржових правовідносин є, з одного боку, юридичні особи – біржі (товарні чи фондові – регульовані фондові ринки за Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки»), а з іншого – приватні особи (члени біржі, емітенти, інвестори). Об'єктом біржових правовідносин є біржовий товар: 1) фінансові інструменти – цінні папери, інструменти грошового ринку (векселі, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати банків), деривативи контракти; 2) продукція – сільськогосподарська продукція, деревина, мінерали, паливно-енергетичні ресурси, сировина, метали, дорогоцінне каміння, матеріальна продукція рибальства, паливної, хімічної, легкої, харчової та інших галузей промисловості, а також інші споживані речі, визначені родовими ознаками, та валютні цінності, якщо вони торгуються на організованих ринках. Зміст біржових правовідносин становлять суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів біржових правовідносин.

Ключові слова: біржові правовідносини, біржове законодавство, біржа, суб'єкти біржових правовідносин, об'єкт біржових правовідносин, регульований фінансовий ринок, товарна біржа, правова природа, біржовий договір.

The article is focused on studying the legal nature of exchange legal relations. It has been indicated that the issue of researching the legal nature and determining the concept of "exchange legal relations" is not given enough attention in the legal literature. The author has singled out theoretical and practical aspects of the problem of studying the legal nature of exchange legal relations. The emphasis has been placed on the fact that exchange legal relations cannot be considered apart from other branches of law and considered as having only one legal nature, since exchange legal relations simultaneously include property and organizational elements, they are regulated by the norms of civil, commercial, financial, administrative and criminal law, i.e. they have a multifaceted nature due to the specific features of this type of economic activity. The following principles of civil law have been characterized in the context of determining the legal nature of exchange legal relations: 1) inadmissibility of deprivation of property rights, except cases established by the Constitution of Ukraine and the law; 2) contractual freedom; 3) judicial protection of civil rights and interests; 4) justice, good faith and reasonableness. It has been proved that exchange legal relations basically have the civil nature.

The author of the article has defined own concept of the legal category of "exchange legal relations" in a broad and narrow sense. Elements of exchange legal relations have been singled out and characterized. The main subjects of exchange legal relations are, on the one hand, legal entities and, on the other hand, private individuals. The object of exchange legal relations is commodity: 1) financial instruments; 2) products; 3) other expendable things defined by generic features and currency values, if they are traded on regulated markets. Subjective rights and legal obligations of exchange legal relations' entities constitute the content of exchange legal relations.

Key words: exchange legal relations, exchange legislation, stock exchange, exchange legal relations' entities, object of exchange legal relations, regulated financial market, goods exchange, legal nature, exchange contract.

Постановка проблеми. Розвиток біржової діяльності в Україні залежить від рівня її правового регулювання та наукового осмислення проблемних аспектів діяльності суб'єктів біржових правовідносин. На жаль, натеper мало-дослідженими є проблеми правового регулювання біржової діяльності та біржових правовідносин і шляхи їх вирішення. Зазначена проблематика має як теоретичне, так і практичне підґрунтя.

Теоретична частина проблеми дослідження правової природи біржових правовідносин полягає у відсутності доктринальних розробок щодо правової природи біржових правовідносин, характеристики елементів біржових правовідносин та їх особливостей, а також підстав виникнення, зміни і припинення біржових правовідносин. З огляду на це, на нашу думку, необхідно приділити увагу питанню визначення правової природи біржових правовідносин, поняття біржових правовідносин та характеристики їх елементів.

Практична частина проблеми дослідження правової природи біржових правовідносин полягає у суттєвій зміні біржового законодавства. Наприклад, Закон України «Про цінні папери та фондовий ринок» викладено у новій редакції під назвою «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [1], що набув чинності 1 липня 2021 року. Новими положен-

нями Закону виключено такі поняття, як «фондовий ринок», «фондова біржа», а введено більш загальні поняття, такі як «ринок капіталу», «товарний ринок», що створює плутанину у визначенні правового становища основних суб'єктів біржових правовідносин, якими є фондові та товарні біржі.

Аналіз публікацій. Теоретичним та практичним питанням правового регулювання біржової діяльності присвячено публікації А.Г. Бобкової «Біржове право: навчальний посібник», А.І. Берлача «Біржове право: навчальний посібник», Ю.М. Жорнокуя, К.А. Карчевського, О.О. Пономарчука, А.О. Сядристого «Біржове право: навчальний посібник», О.О. Котирло «Біржове право: навчальний посібник». Вказані публікації мають навчально-методичний характер і у них відсутні наукові підходи до визначення проблем правового регулювання біржових правовідносин та шляхи їх подолання. На науковому рівні наявні поодинокі дослідження, предметом яких є правове регулювання біржової діяльності: О.С. Олійник «Поняття, ознаки, правова природа товарної біржі як особливого суб'єкта господарювання», Є.О. Харитонова «Про сутність фондової біржі як суб'єкта та об'єкта управління на ринку цінних паперів», О.Ю. Минюк «Адміністративно-правове регулювання біржової діяльності в Україні».

Метою роботи є дослідження правової природи біржових правовідносин, поняття біржових правовідносин та характеристика їх елементів.

Вклад основного матеріалу дослідження. Аналіз наявних наукових публікацій у сфері правового регулювання біржової діяльності дає підстави стверджувати, що поза увагою вчених залишилися питання дослідження правової природи біржових правовідносин, поняття біржових правовідносин та їх елементів, особливості виникнення, зміни та припинення біржових правовідносин.

Дослідження правової природи біржових правовідносин необхідно розпочати із дослідження поняття «права природа» та «правовідносини». У юридичній науці є такі наукові підходи до визначення категорії «права природа»: Д.О. Братусь визначає, що юридична (права) природа – це виключно теоретичне поняття з властивими йому на сьогодні спірними відтінками і прогалинами (беручи до уваги відсутність ґрунтовної дискусії з приводу поняття, змісту, видів і ознак такої категорії) [2, с. 29–35]. Ю.В. Мица зауважує, що права природа будь-якого явища може бути визначена як його найзагальніша юридична характеристика, яка охоплює його у всій повноті ознак, зв'язків і форм буття у сфері права [3, с. 26]. З'ясування природи, місця в правовій системі певного виду суспільних відносин зумовлює поширення на них загальних положень (принципів, методів та ін.). Окрім того, допомагає обґрунтувати необхідність ефективного законодавчого регулювання відповідних відносин шляхом скорочення невинуватих кількості нормативно-правових актів [4, с. 19]. На нашу думку, права природа – визначення місця певного явища у правовій дійсності з метою виокремлення характерних ознак такого явища, з'ясувавши його особливості [5, с. 38].

Одним з елементів, які дають нам можливість визначити правову природу біржових правовідносин, є принципи та основні ідеї цивільного законодавства, які в цивілістиці [6, с. 23] ототожнюються з принципами цивільного права та є характерними особливостями цивільно-правового методу правового регулювання.

Основні ідеї цивільного законодавства – це вироблені в процесі законотворчості основоположні ідеї, що мають характер фундаментальних і опорних для цивільно-правового регулювання, і такі, що несуть у своєму змісті інформацію про способи, властивості та ознаки правового регулювання у сфері майнових і особистих немайнових відносин [7, с. 8]. Крім наявних у доктрині цивільного права думок стосовно загальних засад цивільного законодавства, у ст. 3 Цивільного кодексу України [8] були закріплені такі з них: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність та розумність. Зважаючи на викладене вище, можемо розглянути деякі зазначені принципи у контексті визначення правової природи біржових правовідносин.

1) *неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, встановлених Конституцією України та законом.* Зміст такого принципу розкривається через те, що права охорона забезпечується всім власникам незалежно від форм і видів власності. До таких власників належать емітенти цінних паперів, інвестори, учасники товарної біржі, біржі. Цей принцип можна розглядати як юридичну рівність учасників цивільних правовідносин у розпорядженні об'єктами права власності у біржових правовідносинах.

2) *свобода договору.* Договірні конструкції посідають провідне місце у відносинах, що виникають між суб'єктами біржової діяльності, оскільки саме договір є основою

виникнення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків у суб'єктів біржових правовідносин. Відповідно до принципу свободи договору за суб'єктом цивільного права визнається можливість укладати договори (або утримуватися від укладення договорів), визначати їх зміст за власним бажанням відповідно до досягнутої домовленості з контрагентом. Суб'єкти біржових правовідносин у рамках, визначених нормативно-правовими актами, самі визначають для себе можливість вступу у правовідносини, вони вільні у формуванні змісту правовідносин. Біржове законодавство закріплює поняття «біржовий договір», «біржова угода», «біржовий контракт (договір)». Відповідно до ч. 1 ст. 2 Закону України «Про товарну біржу» [9] біржова угода – зафіксоване та зареєстроване товарною біржею в електронній торговій системі прийняття учасниками біржових торгів зобов'язання укласти біржовий договір щодо біржового товару згідно з правилами товарної біржі (п. 1). Біржовий договір – договір, що передбачає оплатну передачу біржового товару після проведення розрахунків за таким договором у межах найбільшого з таких проміжків часу – двох робочих днів або проміжку часу, визначеного звичаєм ділового обороту, зафіксованим правилами товарної біржі, який укладається в ході або за результатами біржових торгів відповідно до правил товарної біржі (п. 2). Біржовий контракт (договір) – договір купівлі-продажу цінних паперів та інших фінансових інструментів, який укладається між учасниками біржових торгів та реєструється фондовою біржею [1]. Стаття 650 Цивільного кодексу України «Укладення договорів на організованих ринках капіталу та організованих товарних ринках, аукціонах, конкурсах» закріплює, що особливості укладення договорів на організованих ринках капіталу, організованих товарних ринках, аукціонах, конкурсах тощо встановлюються відповідними актами законодавства. Отже, до них застосовуються норми Цивільного кодексу України, що регламентують порядок укладання, зміни та припинення договорів. Незважаючи на те, що законом поняття «біржовий договір» та «біржова угода» визначені, проте відсутні норми, що розкривали б особливості укладання, зміни та розірвання таких договорів.

3) *судовий захист цивільного права та інтересу.* Цей принцип базується, перш за все, на нормах Конституції України, відповідно до яких правосуддя в Україні здійснюється виключно судами, юрисдикція яких поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі (ст. 124 Конституції). При цьому судовий захист є можливим як у відношенні тих цивільних прав, які прямо вказані в ЦК України, так і стосовно тих, які витікають із норм Конституції України або іншого закону. Таким чином, у разі порушення прав суб'єктів біржових правовідносин вони мають право на судовий захист своїх порушених суб'єктивних прав та законних інтересів.

4) *справедливість, добросовісність та розумність.* В юридичній літературі висловлена думка, що практично цей принцип проявляється у встановленні в нормах цивільного законодавства рівних умов для участі всіх осіб у цивільних правовідносинах; закріпленні можливостей адекватного захисту порушеного цивільного права або інтересу; створенні норм, спрямованих на забезпечення реалізації цивільного права, з дотриманням вимоги поважати права та інтереси інших осіб, моралі суспільства і т. ін. [6, с. 25].

У разі визначення правової природи біржових правовідносин ми робимо акцент на тому, що будь-які правовідносини, у тому числі і біржові, не можна розглядати ізольовано від інших галузей права і робити висновок, що вони мають тільки одну правову природу. Біржові правовідносини одночасно включають у себе майнові та організаційні елементи, вони врегульовані нормами цивільного, господарського, фінансового, адміністративного та кримінального права, тобто мають поліаспектну правову природу, що зумовлене особливістю такого виду економічної діяльності. Проте, на нашу думку, суспільні відносини, що

виникають з приводу здійснення біржової діяльності, – біржові правовідносини, у своїй основі мають цивільно-правову природу.

У юридичній науці правова категорія «правовідносини» є однією із базових. Вона є характерною для кожної галузі права та навчальної дисципліни. Не винятком є біржове право. У загальній теорії права правовідносини визначають як специфічні вольові суспільні відносини, які виникають на основі відповідних норм права, учасниками яких взаємопов'язані суб'єктивними правами та юридичними обов'язками [11, с. 190]. Варто акцентувати увагу, що у юридичній науці відсутнє поняття «біржові правовідносини». На нашу думку, біржові правовідносини варто розглядати у широкому та вузькому значенні. Біржові правовідносини у широкому розумінні – це відносини, що виникають з приводу організації та здійснення біржової діяльності. Біржові правовідносини у вузькому розумінні – це суспільні відносини, що виникають на підставі цивільно-правових договорів між суб'єктами біржової діяльності (біржею як професійним суб'єктом з організації торгівлі, членом біржі, учасниками ринків капіталу) з приводу купівлі/продажу біржового товару.

Елементами біржових правовідносин є суб'єкт, об'єкт та зміст правовідносин, що мають цивільно-правову природу. Розглянемо та охарактеризуємо кожен елемент біржових правовідносин.

Суб'єкти біржових правовідносин. Основними суб'єктами біржових правовідносин є юридичні особи – біржі (товарні чи фондові – регульовані фондові ринки за Законом України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [1]) та приватні особи – члени біржі, емітенти, інвестори.

Відповідно до ч. 1 ст. 3 Закон України «Про товарні біржі» [9] товарна біржа є юридичною особою, що функціонує у формі акціонерного товариства, товариства з обмеженою відповідальністю або товариства з додатковою відповідальністю та провадить професійну діяльність з організації торгівлі продукцією на товарних біржах, професійну діяльність з організації укладання деривативних контрактів на товарних біржах, а також інші види діяльності, передбачені цим Законом. Відповідно до п. 33 ч. 1 ст. 2 оператор регульованого ринку – акціонерне товариство, товариство з обмеженою відповідальністю або товариство з додатковою відповідальністю, що здійснює управління та забезпечує функціонування регульованого ринку на підставі ліцензії, виданої Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Тож на основних суб'єктів біржової діяльності поширюються норми Цивільного кодексу України щодо правового становища юридичних осіб (Глава 7 Загальні положення про юридичну особу).

Об'єктом біржових правовідносин є біржовий товар. Відповідно до п. 4 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про товарну біржу» біржовий товар – актив, допущений до біржових торгів на товарній біржі згідно з правилами такої товарної біржі, а саме продукція та інші речі, визначені родовими ознаками. Аналіз положень законів України «Про товарну біржу» та «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» дає підстави виокремити такі біржові товари, як:

1) фінансові інструменти – цінні папери, інструменти грошового ринку (векселі, казначейські зобов'язання, ощадні сертифікати банків), деривативні контракти;

2) продукція – сільськогосподарська продукція, деревина, мінерали, паливно-енергетичні ресурси, сировина, метали, дорогоцінне каміння, матеріальна продукція рибальства, паливної, хімічної, легкої, харчової та інших галузей промисловості, а також інші споживані речі, визначені родовими ознаками (п. 11 ч. 1 ст. 2 Закону України «Про товарну біржу»), та валютні цінності, якщо вони торгуються на організованих ринках.

З огляду на перелічені види біржового товару зауважимо, що об'єктами біржових правовідносин є об'єкти

цивільних прав, передбачених ст. 177 Цивільного кодексу України. «Об'єктами цивільних прав є речі, у тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні і нематеріальні блага».

Зміст біржових правовідносин становлять суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів біржових правовідносин. Розглянемо зміст біржових правовідносин на прикладі правовідносин, що виникають між товарною біржею та членами товарної біржі.

Права та обов'язки товарної біржі. Права товарної біржі закріплено у ст. 10 Закону України «Про товарні біржі», відповідно до якої товарна біржа має право: 1) розробляти та затверджувати правила товарної біржі відповідно до цього Закону; 2) утворювати підрозділи (у тому числі відокремлені), комітети, комісії, біржові секції тощо та затверджувати положення про них; 3) розробляти стандартні (типові) умови біржових угод (біржових договорів) відповідно до вимог, встановлених цим Законом; 4) зупинити на деякий час або припинити біржові торги певним біржовим товаром, якщо ціни на такий біржовий товар протягом торгової сесії відхиляються більше, ніж на визначені правилами товарної біржі рівень; 5) установлювати і стягувати внески та плату за отримання членами біржі права здійснювати торгівлю на товарній біржі як учасника біржових торгів, за укладання та/або реєстрацію біржових угод (біржових договорів) та за надання інших послуг згідно з цим Законом, статутом та/або правилами товарної біржі; 6) установлювати і стягувати штрафи та застосовувати інші санкції за порушення правил товарної біржі; 7) товарна біржа має право встановлювати для членів біржі певні права, обов'язки, вимоги, зокрема вимоги до заходів з управління ризиками невиконання зобов'язань за біржовими угодами (договорами) тощо (ч. 3 ст. 15); 8) товарна біржа має право зупинити або припинити права членів біржі, зокрема щодо участі у біржових торгах, у разі порушення ними вимог законодавства та/або правил товарної біржі (ч. 4 ст. 8).

Обов'язки товарної біржі відображено у ст. 11 Закону України «Про товарну біржу». Товарна біржа зобов'язана: 1) забезпечувати організацію та проведення біржових торгів; 2) здійснювати моніторинг біржових торгів та контроль за дотриманням учасниками біржових торгів правил товарної біржі, у тому числі з метою запобігання маніпулюванню на товарній біржі та інсайдерській торгівлі; 3) вести реєстр учасників біржових торгів, їхніх заявок, укладених угод і договорів; 4) оприлюднювати на своєму вебсайті перелік учасників біржових торгів із зазначенням учасників, допуск яких до біржових торгів зупинено або припинено, реєстр біржових товарів; 5) розкривати інформацію, передбачену законодавством; 6) виконувати інші обов'язки, пов'язані зі здійсненням діяльності з організації торгівлі продукцією на товарних біржах та/або діяльності з організації укладання деривативних контрактів на товарних біржах.

Права та обов'язки членів товарної біржі закріплено у ст. 15 Закону України «Про товарну біржу». Члени товарної біржі мають право: 1) брати участь у біржових торгах; 2) отримувати інші послуги товарної біржі; 3) мати інші права відповідно до законодавства та правил товарної біржі.

Члени товарної біржі зобов'язані: 1) дотримуватися вимог і показників, що обмежують ризики діяльності на організованих товарних ринках, встановлених цим Законом та товарною біржею; 2) дотримуватися правил товарної біржі; 3) вести облік біржових операцій (а у випадках, визначених законодавством, позабіржових операцій) за власними операціями та за кожним клієнтом окремо і зберігати таку інформацію протягом щонайменше трьох років; 4) своєчасно інформувати товарну біржу про зміни у своєму

фінансовому стані, а також про інші зміни, що можуть негативно вплинути на виконання зобов'язань перед клієнтами, іншими учасниками біржових торгів та товарною біржею; 5) розкривати інформацію в порядку, обсягах та у строки, передбачені законодавством; 6) сплачувати членські внески та/або інші збори, визначені товарною біржею; 7) не розголошувати конфіденційні відомості та комерційну таємницю про діяльність товарної біржі; 8) виконувати інші обов'язки, визначені правилами товарної біржі.

Інші права та обов'язки суб'єктів біржових правовідносин можуть бути передбачені статутом біржі та правилами біржі, проте вони не повинні суперечити нормам законів України «Про товарну біржу» та «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки».

Висновки. На основі проведеного дослідження можна дійти висновку, що біржові правовідносини не можна розглядати ізольовано від інших галузей права і вважати їх такими, що мають лише одну правову природу, оскільки біржові правовідносини одночасно включають у себе май-

нові та організаційні елементи, вони врегульовані нормами цивільного, господарського, фінансового, адміністративного та кримінального права, тобто мають поліаспектний характер, що зумовлено особливістю такого виду економічної діяльності. Суспільні відносини, що виникають з приводу здійснення біржової діяльності, у своїй основі мають цивільно-правову природу.

На нашу думку, біржові правовідносини варто розглядати у широкому та вузькому значенні. Біржові правовідносини у широкому розумінні – це відносини, що виникають з приводу організації та здійснення біржової діяльності. Біржові правовідносини у вузькому розумінні – це суспільні відносини, що виникають на підставі цивільно-правових договорів між суб'єктами біржової діяльності (біржею як професійним суб'єктом з організації торгівлі, членом біржі, учасниками ринків капіталу) з приводу купівлі/продажу біржового товару. Елементами біржових правовідносин є суб'єкт, об'єкт та зміст правовідносин, які мають цивільно-правову природу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про ринки капіталу та організовані товарні ринки : Закон України від 12 березня 2006 р. № 3480-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 10.08.2021).
2. Братусь Д.А. Понятие «юридическая природа»: актуальные проблемы теории и практики (продолжение). *Юрист*. 2010. № 1. С. 29–35.
3. Мица Ю.В. Правова природа похідних цінних паперів : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2006. 211 с.
4. Долгополова Л.М. Правова природа відносин у сфері інновацій. *Адвокат*. 2009. № 3 (102). С. 19–22.
5. Суц О.П. Правове регулювання корпоративного інвестування: цивільно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 184 с.
6. Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право Украины : учебник. Издание второе. Харків : ООО «Одессей», 2005. 960 с.
7. Комиссарова Е.Г. Принципы в праве и основные начала гражданского законодательства : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Екатеринбург, 2002. 303 с.
8. Цивільний кодекс України від 16 січня 2001 р. № 435-IV / *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 10.08.2021).
9. Про товарну біржу : Закон України від 10 грудня 1991 р. № 1956-XII / *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1956-12?find=1&text=%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96#w1_4 (дата звернення: 11.08.2021).
10. Про затвердження Положення про функціонування фондових бірж : Рішення Національної комісії цінних паперів та фондового ринку від 22 листопада 2012 р. № 1688 / Національна комісія цінних паперів та фондового ринку. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z2082-12#n19> (дата звернення: 15.08.2021).
11. Загальна теорія держави і права : навчальний посібник / За ред. В.В. Копейчикова. Київ, 1997. 348 с.